

La fugida de refugiats jueus durant la Segona Guerra Mundial a través dels Pirineus i Barcelona. Un projecte europeu

“Dècades de pau, estabilitat i prosperitat separen Europa de la devastació de la II Guerra Mundial. Perquè no es repeteixin els errors del passat, per valorar el present i dibuixar el camí cap a el futur, és important mantenir viva la memòria d'aquest període. Les grans guerres del segle passat han quedat molt enrere en l'imaginari europeu i inevitablement s'enfonsaran en la boira del temps a mesura que vagin morint els supervivents. Els traumes van passar fa tant de temps que ara resulta molt fàcil donar per fets els valors fonamentals de la UE, com la llibertat, la democràcia i el respecte de els drets humans. El llegat del nazisme i l'estalinisme permet posar en relleu l'important i valuosos que són els nostres valors democràtics actuals. En commemorar a les víctimes, en preservar els llocs i arxius associats a les deportacions, a dur a terme altres milers d'accions, els europeus—sobretot les generacions més joves—poden aprendre d'aquests tenebrosos capítols de la nostra història lliçons que els resultin útils per al present i el futur. En recordar les atrocitats i els crims comesos en el passat, els ciutadans poden reflexionar sobre els orígens de la UE i la història de la integració europea, que ha mantingut la pau entre seus membres i els ha ajudat a aconseguir la prosperitat de la qual gaudeixen avui dia. Amb aquest punt de partida, les persones poden marcar el rumb de l'Europa en la qual volen viure en el futur”.

Aquest és el plantejament de l'Acció 4 del projecte de la Unió Europea, “Europa pels Ciutadans” centrat en «Memòria històrica activa d'Europa» i en el

context del qual fou escollit, el 2012, el projecte «Perseguits i salvats. La fugida de refugiats jueus durant la Segona Guerra Mundial a través dels Pirineus i Barcelona», impulsat per la Diputació de Barcelona i els seus socis internacionals, el Memorial de la Shoah de París, *Topographie des Terror* de Berlín, el Servei d'Història i Documentació de la Universitat de Lleida i l'Institut Català d'Investigacions en Ciències Socials de la Universitat de Perpinyà, amb l'objectiu d'identificar protagonistes o segones generacions per que poguessin parlar d'un episodi poc conegut de la nostra història i que ens connecta directament amb la necessitat de mantenir viva i activa la història comuna dels europeus.

Per assolir l'objectiu de recuperar i difondre aquest episodi de la història europea a través de la formació i l'educació ciutadana era imprescindible treballar amb el màxim rigor històric, perquè el tema no està exempt de polèmica (1). També amb el màxim respecte i col·laboració cap a les persones protagonistes que podien aportar, a partir de la metodologia de l'entrevista oral, les seves experiències personals o les experiències com a descendents dels qui van fugir de l'Holocaust creuant els Pirineus, és a dir com a membres de la segona o tercera generació.

El rigor històric s'ha aconseguit gràcies a la direcció del doctor Josep Calvet (2) i a la col·laboració dels nostres socis. Amb

els companys del Memorial de la Shoah de París hem conegut la significació que té fer veure als protagonistes i als seus descendents el valor, la importància i la rellevància de la conservació de la documentació personal i familiar, no solament per reconstruir i donar a conèixer la història sinó també, i molt especialment, per fer front al negacionisme i a l'antisemitisme presents en els nostres dies. Des de 1999, el *Centre de Documentation Juive Contemporaine* (CDJC) del Memorial de la Shoah treballa en l'elaboració de la llista de les víctimes jueves de l'Holocaust a França, però també en la documentació de totes i cadascuna d'aquestes persones i en la reconstrucció d'històries familiars (3) per tal de poder reconstruir l'itinerari que van fer molts jueus des de la deportació a la mort, i permetre als seus familiars conèixer i complir amb el necessari dol. Aquest és el cas, per

La Presó-Museu de Sort dona a conèixer el que foren les evasions i rendir homenatge a tots aquells que les protagonitzaren. En aquest espai, conegut com Casa Xorret, s'hi acabà instal·lant la presó d'homes del partit judicial de Sort d'ençà de la seva creació a mitjan del segle XIX fins a la desaparició d'aquesta instància l'any 1966. Durant la Guerra Civil espanyola, s'hi empresonaren diferents grups de perseguits pels republicans i, en acabar, els que havien de ser sotmesos a la ferotge repressió franquista. Amb l'esclat de la Segona Guerra Mundial, hi passaren centenars de refugiats estrangers i, durant l'activitat de la guerrilla armada que a la tardor del 1944 intentà enderrocar el govern de Franco, hi foren conduïts els maquis detinguts al Pallars Sobirà. Posteriorment, s'hi detingué els acusats de delictes menors, bàsicament petits robaris i furts conseqüència de l'extrema misèria dels primers anys de franquisme. Avui es l'espai d'interpretació més notable i centre de referència del projecte “Perseguits i salvats” impulsat per la Diputació de Lleida.

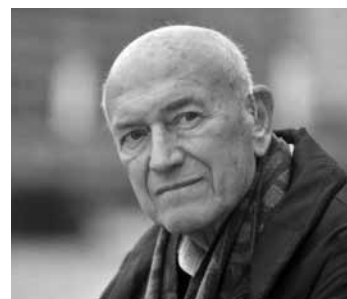

Inaugurat el 2005, Le Mémorial de la Shoah es el centre més gran d'Europa dedicat a la investigació, l'educació i la sensibilització sobre la història del genocidi dels jueus durant la Segona Guerra Mundial. Aquest memorial, museu i centre de documentació conserva un fons documental excepcional i una important i variada oferta d'activitats per entendre aquest convuls període de la història i lluitar contra la intolerància. Situat al bell mig del barri de Le Marais de París, l'edifici té una superfície total aproximada de 5.000 m², incorpora l'antic Memorial dels Jueus Màrtirs de l'any 1956, la cripta, i el Centre de Documentació Jueu Contemporani. En *Le Mur des Noms* estan gravats els noms dels 76.000 jueus, entre ells 11.000 nens deportats de França sota el domini nazi i amb la col·laboració del govern de Vichy. *Le Mur des Justes* recopila el nombre de les persones que contribuïren a la salvació dels jueus a França durant la Segona Guerra Mundial.

exemple, de Dory Sonthaimer, testimoni del nostre projecte, que escriu: «Finalment he conegut tota la veritat» (4).

Berlín és la ciutat on es va concebre, planificar i gestionar l'Holocaust. És també la ciutat que ha afrontat amb més decisió i fermesa la recuperació de la seva memòria històrica (5). *Topografie des Terror*, es una fundació que té per objectiu transmetre la informació històrica sobre el nacionalsocialisme i els seus crims, i per ajudar a afrontar activament aquesta història i les seves conseqüències. Ho fa des d'un espai de gran significació i transcendència, perquè l'edifici que acull aquesta institució, inaugurat el maig del 2010, es va construir sobre un erm que havia ocupat l'antiga seu de les SS nazis.

Ens vam proposar treballar aquest concepte de topografia de la memòria a la ciutat de Barcelona, on vam intentar posar sobre un mapa els llocs d'aquesta memòria. El mapa dels passos de frontera ja l'havia treballat el doctor Josep Calvet, i amb la seva ajuda i la dels testimonis vam endinsar-nos en la topografia barcelonina d'aquesta història dura, en ubicar estacions de tren, consolats, hotels i fondes,

seus de la JOINT i també de la Gestapo (6).

Una topografia urbana reforçada per una important documentació gràfica que, de la mà dels fotoperiodistes de l'època, il·lustra els anys difícils d'aquesta Barcelona dura, grisa, de postguerra, i també feixista i col·laboracionista amb el nazisme. Un episodi de la nostra història que sortosament està veient la

Entre 1933 i 1945, les institucions centrals responsables de les polítiques de repressió i terror del Nacionalsocialisme estaven instal·lades en edificis situats entre els carrers Prinz-Albrecht-Strasse (actualment Niederkirchnerstrasse), Wilhelmstrasse i Anhalter Strasse de Berlín. En aquesta zona s'ubicava el poder del Tercer Reich i des d'aquí, Hitler i la cúpula del partit i del govern alemany, van atemorir tot Europa. Des d'aquí es coordinava la persecució dels opositors al règim a Alemanya i a la resta de territoris ocupats, i des d'aquí es va preparar el genocidi dels jueus, gitanos, homosexuals, testimonis de Jehovà i disminuïts, les deportacions i exterminis. A partir de l'abril i maig de 1944, el districte governamental, inclosos els edificis de la Gestapo i les SS, foren objectiu destacat dels bombardejos aliats sobre Berlín. El febrer de 1945, la caserna central de la Gestapo patí un dur atac aeri i malmesa la presó encara es va mantenir en funcionament fins el mateix dia de la capitulació, quan els membres de la Gestapo van executar, la nit del 23 al 24 d'abril, a la majoria dels interns.

Sobre les runes d'aquest sinistre edifici de la Gestapo es va construir l'edifici que acull la Fundació Topografia del Terror, creada el gener de 1992 amb l'objectiu de transmetre la informació històrica sobre el nacionalsocialisme i els crims que va cometre, i animar a tothom a enfrontar-se activament amb aquesta història i les seves conseqüències. El magnífic edifici i l'exposició que s'hi mostren foren inaugurats el 1997.

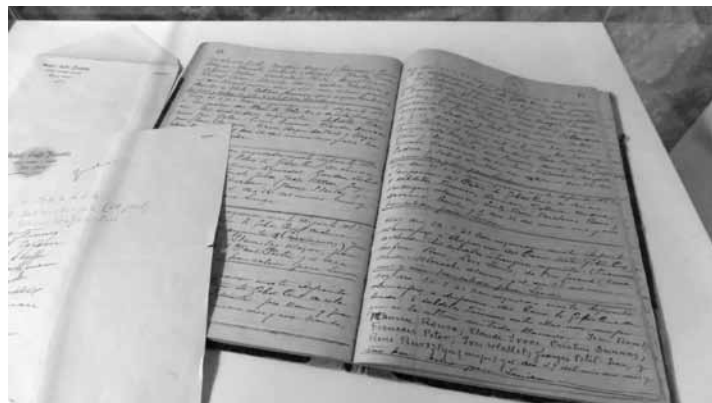
Un sentit record per a **Jaime Vador** i **Avner Nahum Mazza**, dues veus potents i referents de la comunitat jueva de Barcelona, testimonis valents de la seva identitat, que van ser protagonistes del projecte i que malauradament ens van deixar al llarg del 2014. www.perseguits.com

llum de la mà de treballs d'investigació molt ben documentats (7), exposicions (8) i llibres (9). Al nostre país l'únic lloc on la història i la memòria se sintetitzen en un espai patrimonial és la presó de Sort, recuperada, dignificada i museografiada l'any 2007 per iniciativa de l'Ajuntament de Sort, i sota la direcció de Conxita Mir, al capdavant del Servei d'Història i Documentació

de la Universitat de Lleida. La Presó-Museu Camí de la Llibertat rememora el pas per Sort dels centenars de persones que havien fugit de l'Europa ocupada pels nazis durant els anys de la Segona Guerra Mundial. Des que es va inaugurar, la presó de Sort ha rebut milers de visitants i ha contribuït de manera destacada a desenvolupar el turisme cultural i patrimonial al Pallars Jussà.

«Finalment he conegut tota la veritat». Aquesta frase de Dory Sontheimer forma part d'un capítol del llibre "Les set caixes" on explica, amb detalls, la seva experiència al Memorial de la Shoah de París i al Memorial de Drancy: «L'any passat vaig visitar el Memorial de la Shoah, un museu inaugurat el 2005 al barri de Le Marais de París [...] A l'entrada del memorial hi ha les parets de marbre que duen escrits, agrupats per anys, els noms de les persones deportades als camps d'extermini des de França. Cerco l'any 1942. Localitzo la lletra "H" i allí me'ls trobo: Eduard Heilbrunner i Lina Heilbrunner (Heilbrunner). Un nou assot de la realitat. Vull pensar que tot plegat és un malson, però les només fan que testificar la veritat dels fets, de tot el que he llegit a les cartes, i que podria semblar una història de ficció. No ho és. M'adreço al centre de documentació per informar-me'n i em proporcionen les fitxes dels meus avis. La fitxa del camp de Marsella, la fitxa de sortida cap a Auschwitz. Durant el mateix viatge vaig visitar Drancy, el lloc del qual va partir el comboi en què Lina i Eduard van viatjar fins a Auschwitz. [...] van ser deportats en el comboi núm. 29, el 7 de setembre de 1942. Al museu que ara hi ha a Drancy, obert l'any 2012, ho torno a preguntar. Els alemanys tenien unes llistes amb totes les persones que anaven als combois que van començar a sortir cap a Auschwitz a partir del març de 1942. M'ensenyen els llistats. En arribar a Auschwitz-Birkenau, llegeixo el següent en el llibre d'entrada: "El comboi núm. 29 va arribar a Auschwitz-Birkenau el 9 de setembre de 1942. Duia 1.000 ocupants, dels quals 899 foren gasats immediatament, en el moment d'arribar; la resta, 59 homes, del número 63.164 al número 63.222, i 52 dones, del número 19.243 al número 19.294, foren transportats al campo de concentració d'Auschwitz". Aquells homes i dones havien deixat de tenir noms i cognoms, s'havien convertit en números».

Llibre de registre de presos de la presó de Sort. La documentació es clau per a reconstruir la història de l'Holocaust, des dels documents oficials fins a les cartes familiars, les fotografies dels camps i les dels àlbums familiars. FOTOGRAFIA RSR

Amb l'Institut Català d'Investigacions en Ciències Socials de la Universitat de Perpinyà hem après la significació de la frontera, de la «ratlla», que no és més que això per als habitants propers i que en temps de guerra esdevé una muralla infranquejable, ahir i avui. Seguint els seus consells vam incorporar com a testimonis gent de la frontera, coneixedors dels passos i dels passadors, que amb les seves reflexions i mirades han enriquit el conjunt de testimonis dels jueus protagonistes.

Per afrontar amb respecte i eficiència la delicada tasca d'entrevistar els testimonis, vam disposar de l'ajuda inestimable de Maria Josep Estanyol i Fuentes, professora de Semítiques de la Universitat de Barcelona, que ens ha acompanyat i aconsellat en la necessària tasca d'acostament i coneixement de la comunitat jueva barcelonina. La seva obra *Judaisme a Catalunya, avui* (10) és clau per conèixer la comunitat jueva barcelonina, dins la qual havíem de trobar els hipotètics testimonis del nostre projecte de memòria històrica.

Els protagonistes del projecte

Hem pogut contactar amb tretze testimonis excepcionals: Nelly Curiel, Avner Nahum, Denise

Papo, Victor Papo, Francisco Pastor, Miriam Torres, Clara Schorr, Dory Sontheimer, Jaime Vандor, Dalia Levinshon, i els historiadors Jean Louis Blanchon, Francisco Pastor i Lluís Esteve. Aquest projecte no s'hauria pogut portar a terme –i tampoc hauria tingut cap sentit– sense la seva inestimable i generosa col·laboració. Hem fet de les entrevistes i dels entrevistats l'eix central del projecte per tal com elles i ells són els testimonis d'una història molt poc coneguda. Testimonis directes en pocs casos, perquè estem parlant d'uns fets ocorreguts fa més de 70 anys, però també testimonis valuosos de les segones generacions, que ens han parlat de silencis, de por, de discreció, de canvis d'identitat, de desconexions, d'absències, d'oblits, que són tan importants i significatius per entendre les conseqüències de l'Holocaust, de la por a l'antisemitisme i, sobretot, a la situació concreta i específica amb què es van enfrontar els jueus que van optar per viure a Barcelona i sota un estat feixista, aliat del règim nazi i declaradament antisemita. A la pàgina web perseguits.cat es poden trobar, literalment transcrits, les entrevistes realitzades als testimonis, i de les quals ressenyem aquí les seves principals vivències.

Dalia Levingson ens recorda sovint, les paraules d'Elie Wiesel (Sighetul Marmatei, Romania 1928), un escriptor nord-americà, d'origen romanès, supervivent d'Auschwitz que ha dedicat tota la seva vida a escriure i parlar sobre els horrors de l'Holocaust amb la intenció d'evitar que es repeteixi de nou una barbàrie similar, i que sou guardonat amb el Premi Nobel de la Pau l'any 1986: "Totes les víctimes no eren jueus, però tots els jueus foren víctimes".

El projecte "Perseguits i salvats. La fugida de refugiats jueus i aliats durant la segona guerra mundial a través dels Pirineus" va organitzar, amb el suport del Memorial Democràtic i el Museu d'Història de Barcelona, unes jornades internacionals que van tenir lloc el 17 i 18 de març de 2014 a la sala Martí l'Humà del museu barceloní. Les actes d'aquestes jornades es poden consultar a la web perseguits.cat

Nelly Curiel. Nascuda a Barcelona. El seu pare va creuar els Pirineus l'any 1942 amb l'ajuda de Joaquim Baldrich Forné (Pla de Cabra 1916- Andorra La Vella 2012) un dels passadors al servei de la xarxa d'evasió Pat O'Leary, a la qual ell anomenava xarxa Tolosa-Andorra-Barcelona, i que en el seu tram final hem d'identificar amb la xarxa Ponzan.

Avner Nahum Mazza. Nascut a Esmirna en 1917, va morir a Barcelona el 9 de juny de 2014 a l'edat de 97 anys. Va arribar a Barcelona als anys trenta del s. XX gracies al decret del General Primo de Rivera que concedia ciutadania espanyola als jueus d'origen sefardita. Fou un membre actiu de la Comunidad Israelita de Barcelona (CIB), de la qual el seu pare fou rabí, i un gran treballador a favor del renaixement del judaisme a Espanya.

Denise Papo. Va néixer a París l'any 1937, filla d'un matrimoni polonès Berger-Koncert que s'havia instal·lat a la capital de França. La família es traslladà el 1940 a la regió de Maçon, prop de Lió, on el pare va trobar feina en una fàbrica fins que fou denunciat com a jueu i internat al camp de Vernet. Allí va conèixer a Enrique Bieto Reiman, tinent metge de l'exèrcit republicà que li va parlar d'escapar-se del camp i refugiar-se a Barcelona, cosa que va fer el 1941, creuant els Pirineus amb l'ajuda d'un passador que el conduí fins a Manresa i d'aquí va arribar a Barcelona on el va ajudar el doctor Enrique Bieto Reiman.

Denise, la seva germana bessona Agnese i la seva mare es van quedar a França, amagades en un petit poble prop de la frontera amb Suïssa, fins que al finalitzar la guerra van venir a Barcelona.

Victor Papo. De família sefardita, originaris de Tessalònica, es van instal·lar a Milà on es van dedicar a la indústria de la seda primer i després a la gestió de diferents hotels de luxe a Milà, Berlin, i París. La família Papo Benbassat, els pares de Victor i que tenien la nacionalitat espanyola des del 1925, es van traslladar a París el 1929. A l'hivern de 1939 es van refugiar al poble atlàntic de La Baule, el mateix poble on vivia refugiat el President Lluís Companys i on fou arrestat l'agost del 1939 per l'agent secret Pedro Urraca i la Gestapo. El cònsol parisenc Rolland de Miota va aconsellar a Jaime Papo que marxessin a Espanya per Irún i es van quedar a viure a Barcelona.

Míriam Torres. La seva família, originaria de Zittau, una petita ciutat de la Baixa Saxònia, prop de Dresden. L'oncle arriba a Barcelona l'any 1929 i posteriorment la resta de la família. Míriam neix a Barcelona i viu la seva infantesa envoltada de refugiats jueus de camí cap a Amèrica o Palestina, col·laborant estretament amb JOINT.

És el nom abreujat que es coneixia a l'American Jewish Joint Distribution Committee (JDC), l'organització internacional americana d'ajuda als jueus creada el 1914 per socórrer els jueus palestins durant la Primera Guerra Mundial. Finalitzada aquesta, va continuar ajudant els jueus de l'antic imperi austrohongarès, i en esclatar les Segona Guerra Mundial, va ajudar a 350.000 hebreus a fugir d'Alemanya i 125.000 més d'Àustria. Després de l'entrada de l'exèrcit alemany a París el 1940, transfereix les seves oficines a Lisboa, on coor-

La directora de l'Arxiu Comarcal de Cerdanya a Puigcerdà, Erola Simón, ens va obrir les portes per acollir una emotiva jornada de treball que va reunir a Dory Sontheimer, a l'historiador Jean Louis Blanchon, mestre i historiador de la Cerdanya, l'activista cultural i polifacètic Lluís Esteve, i Francisco Pastor apassionat per la història d'aquets període i dels territoris veïns separats per la frontera.

dina la fugida de milers de jueus a través d'Espanya.

Clara Lisa Schorr. La seva família era originaria d'un territori ubicat a l'inici de la guerra mundial a l'estat polonès però que un cop acabat el conflicte s'incorporà a Ucraïna. El seus pares s'instal·len a Toulouse, ciutat que abandonen abans de l'agost del 1942, quan el govern de Vichy va ordenar a les autoritats de la França de Vichy que arrestessin a tots els jueus per traslladar-los a Dantzig i als camps d'extermini. El seu pare fou empresonat a Miranda de Ebro durant un temps. Els pares, per a protegir-la, li van amagar la seva identitat jueva i fou educada com a catòlica.

Jaime Vandor. Jaime Vándor (Viena, 1933 - Barcelona, 17 de març de 2014) va ser un filòleg, assagista i poeta. Va exercir al llarg de 45 anys de professor a la Universitat de Barcelona. Va

La Diputació de Lleida –a través de l'Institut d'Estudis Ilerdencs, el Patronat de Turisme i la col·laboració d'ajuntaments i consells comarcals– i amb el nom de “perseguits i salvats” impulsà també una proposta específica de recuperació cultural, de rescat de la memòria històrica o de la promoció turística del Pirineu lleidatà.

participar en nombrosos congressos internacionals i va fer conferències a Europa i a Israel sobre temes d'història i cultura jueva. Va ser fundador i director de la Biblioteca de la Comunitat Israelita de Barcelona; fundador, juntament amb Roser Lluch, de la primera Associació de Relacions Culturals d'Espanya amb Israel, i, juntament amb les Germanes de Nostra Senyora de Sió i amb Carlos Benarroch, de l'Entesa Judeocristiana de Catalunya. El seu pare es va refugiar a Barcelona en 1940; ell, el seu germà i la seva mare hi van arribar, procedents de Bucarest on van ser protegits pels còsols Sanz Briz i Giorgio Perlasca, el 1947.

Dalia Levinshon Marcovitz. Nascuda l'any 1948 a Tel Avid on els seus pares van trobar refugi fugint de la persecució que vivia la comunitat jueva romanesa. El pare, originari de la regió de Moldava Romana, i la mare, de Bucarest, decidiren instal·lar-se a Marsella després de viure una temporada a Israel i Brasil; camí de la ciutat francesa van fer escala a Barcelona on finalment

van acabar vivint i on Dalia va formar-se. Advocada, ex-presidenta de la Comunitat Israelita de Barcelona, ex vicepresidenta de la *Federación de Comunidades Judías de España*, conferenciant i divulgadora del judaisme, la seva veu testimonia la memòria de la segona generació de supervivents de l'Holocaust.

Dory Sontheimer. Nascuda a Barcelona el 1946, descendent d'una família jueva alemanya, educada com a catòlica, fa pocs anys que va descobrir, en un armari de casa seva, set caixes amb fotografies, cartes, passaports i documentació de tot tipus que li revelaren la identitat jueva i la dramàtica història de la seva família, víctima de la persecució i matança de jueus perseguits pel regim nazi. Farmacèutica de professió s'ha bolcat en la redacció d'un llibre “Les set caixes” i en una lluitadora incansable a favor de que es coneguin uns fets històrics per evitar que mai meses tornin a repetir.

Hem considerat les entrevistes com un mitjà per recollir dades (relats, testimoniatges, experiències, coneixements...) (11) que després han de poder ser tractades, elaborades, contrastades amb altres fonts d'informació i analitzades a partir d'uns criteris clars i metòdics. Hem intentat aprofundir en el coneixement no sols de l'experiència personal sinó també de l'experiència col·lectiva i de la dimensió social i el context en el qual succeeixen els fets. Per tant, esdevenen fonts

primàries per a la documentació històrica, documents per als historiadors que vulguin aprofundir en aquest període de la història d'Europa, de Catalunya i de Barcelona, i se sumen a la tasca iniciada pels més prestigiosos investigadors d'aquest període, com són el professor Haim Avni, Bend Berton, Josep Calvet i Rosa Sala Rose, i a la compilació de memòries de jueus, editades l'any 2001, i d'altres que es conserven als arxius d'institucions com *Yan Vashem*, el Museu de l'Holocaust d'Estats Units a Washington o el Memorial de la Shoah de París, per esmentar-ne alguns exemples de referència.

Notes

- (1) Per conèixer l'evolució dels estudis històrics sobre el tema d'Espanya i l'Holocaust jueu és molt recomanable el capítol introductor del llibre *Franco y el Holocausto*, de l'historiador alemany Bernd Rother, editat el 2005 per Marcial Pons Historia.
- (2) Ha tutelat els treballs de síntesi històrica i ens ha dirigit i aconsellat en la recerca bibliogràfica i documental, en l'organització tècnica i científica de les jornades i ha participat activament en les entrevistes als testimonis. La seva col·laboració ha permès aprofundir en el coneixement de l'àmbit de treball i ens ha donat majors garanties d'obtenir uns bons resultats de les entrevistes i contextualitzar i valorar millor les explicacions dels testimonis.
- (3) Tota aquesta documentació és consultable a la pàgina web de la institució: www.memorialdelashoah.org/
- (4) Dory Sontheimer escriu aquestes paraules a la pàgina 219 del seu llibre *Las siete cajas*, editat per Circe l'abril de 2014 i en català, *Les set Caixes*, per Angle aquets mateix 2014.
- (5) Entre la nombrosa bibliografia existent sobre el tema referenciem dos materials molt interessants: VALDIVIESO, M. «El monumento Espacios para el recuerdo en Berlín. Diez años de cambios en el Mundo, en la Geografía y en las Ciencias Sociales, 1999-2008», a Actas del X Coloquio Internacional de Geocrítica, Universitat de Barcelona, 26-30 de maig de 2008. <http://www.ub.es/geocrit/-xcol/387.htm>; i BREITHOFF, Sarah: «Lugares del recuerdo 1933-1945», editada per encàrrec de l'Arbeitskreis i dels Centres Memorials Berlín-Brandenburg i la Conferència Permanent de Directores de Memorials relatius al nacionalsocialisme en l'àrea de Berlín, 2010.
- (6) A la pàgina web del projecte perseguits.cat podreu consultar el mapa interactiu de Barcelona.
- (7) Aguilera, G. (2013): *Agente 447, el hombre que detuvo a Lluís Companys*, Barcelona, RBA Libros.
- (8) Exposició «Barcelona en postguerra. Una crònica fotogràfica», de l'Arxiu Fotogràfic de Barcelona (19/04/2013 - 28/09/2013); «La cultura oficial de la Barcelona franquista», Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (del 13 de maig al 31 d'octubre de 2013); i «Barcelona en Postguerra, 1939-1945», organitzada per l'Ajuntament de la ciutat i per la Fundació Pii Sunyer (3/03/2014-30/06/2014), que també editen el llibre-catàleg.
- (9) Guixé Coromines, J. (2012): *La República perseguida*, Universitat Politècnica de València. Servei de Publicacions. González Vilalta, A. (2009): *Cataluña bajo vigilancia. El consulado italiano y el fascio de Barcelona (1930-1943)*, Universitat de València.
- (10) ESTANYOL I FUENTES, M. Josep: *Judaisme a Catalunya, avui*, Barcelona: Pòrtic. 200
- (11) Bernal, M. Dolores; Corbalán, Joan (2008). *Eines per a treballs de memòria oral*, Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació. Direcció General de la Memòria Democràtica; Diputació de Barcelona. Xarxa de Municipis; Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana (Col·lecció Eines de Memòria, 2).

Rosa Serra